

37.018.26 : 17.022.1

Шахрай В. М.,

завідувач лабораторії виховання в сім'ї та закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, доцент

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ В ПІДЛІТКІВ ЦІННОСТІ ЖИТТЯ У ВЗАЄМОДІЇ ШКОЛИ І СІМ'Ї: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розкрито важливість формування в людини сучасного суспільства цінності життя. Запропоновано концептуальні засади дослідження проблеми формування в підлітків цінності життя на основі взаємодії школи і сім'ї, зокрема його методологічний, теоретичний і технологічний концепти.

Представлено очікувані результати дослідження.

Ключові слова: цінність життя, концепція дослідження, підлітки, школа, сім'я, здоров'я, безпека життя, повнота життя.

Постановка проблеми. У суспільній думці час від часу виникають гострі дискусії щодо того, у чому полягає цінність життя людини. Вони стають особливо актуальними в переломні періоди суспільного розвитку, яким є нинішній, якому притаманні як надзвичайно швидкі соціальні й технічні зміни, так і виникнення загроз різного характеру для індивіда.

Філософи, соціологи, психологи відзначають знецінення людського життя на рубежі ХХ – ХХІ ст. Вони акцентують увагу на тому, що зростання психологічних і фізичних навантажень на людину призводить до того, що їй доводиться безперервно бути в напрузі, прискорювати задані природою фізіологічні, емоційні, інтелектуальні ритми, що підриває її сили та сприяє виникненню низки хвороб [3; 4]. Ось чому як ніколи раніше актуальною стає турбота кожної людини про себе. На думку відомого українського соціолога і філософа Л. Сохань, «ХХІ століття гостро поставило питання про надійність людини, її здатність і готовність адаптуватися і жити у складному світі з високим динамізмом усіх суспільних процесів, непередбачуваністю глобальних змін і катастрофічних ситуацій, що перманентно виникають у різних регіонах планети. Це висуває підвищені вимоги до людини, її здатності адаптуватися до нових умов існування. Радикальні зміни в соціальному бутті на планеті, а також експерименти над людською природою, які щораз ширше розгортаються (клонування, наслідки нейролінгвістичного програмування, комп'ютеризації та ін.), усіляко активізували завдання збереження людської особистості, її цілісності, суверенності» [6, с. 110].

Виходячи з такого становища сучасного людського буття, перед педагогічною наукою і практикою постає надзвичайно важливе і невідкладне завдання сьогодення – визначення, обґрунтування способів формування в юного покоління ставлення до свого життя як до пріоритетної людської цінності та їх реалізація в навчально-виховній роботі з дітьми і молоддю. Це зумовило вибір лабораторією виховання в сім'ї та закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України теми дослідження «Формування у підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї».

Метою статті є розкриття концептуальних засад указанного дослідження, з'ясування його науково-джерельного підґрунтя, визначення суперечностей, що актуалізують

розроблення проблеми формування цінності життя в підлітків у взаємодії школи і сім'ї та визначення основних концептів дослідження.

Виклад основного матеріалу. Педагогічне дослідження формування в підлітків цінності життя зумовлене передусім потребами соціально-виховної практики. Тому коротко розглянемо факти, висвітлені в щорічній державній доповіді про становище дітей в Україні [8]. У ній зазначається, що ситуація зі ставленням до свого життя та здоров'я дітей та молоді в сучасній Україні є невтішною. Відбувається погіршення стану здоров'я і збільшення рівня як гострої, так і хронічної захворюваності дітей протягом навчання у школі, особливо в так звані «переломні періоди навчання» (1-й клас, під час переходу до предметного навчання – 5-й клас, 10-12 класи). На час закінчення школи практично здоровим можна визнати лише кожного п'ятого школяра, більше ніж 40% дітей мають одне, а то й два хронічних захворювання.

Суттєвий вплив на розвиток порушень здоров'я має вживання підлітками алкоголю. Вживання пива, шампанського і слабоалкогольних напоїв засвідчили опитані школярі – відповідно 53%, 50% і 45%. Найактивнішим віком першої спроби алкогольних напоїв є вік 13-15 років.

Негативно впливає на здоров'я, зокрема репродуктивне, залучення підлітків до куріння. Перша хвиля куріння припадає на період 11 років, коли ще не завершено формування зрілості організму дитини, і сила впливу несприятливих чинників, зокрема куріння, на розвиток патологічних змін різних органів і систем надзвичайно висока.

Водночас проблеми власного здоров'я молодими людьми усвідомлюються не належною мірою. Результати дослідження «Цінності української молоді» свідчать, що майже половина молоді (47,8%) оцінюють власний стан здоров'я як добрий. Здоровими вважають себе молоді люди віком 14-19 років (майже дві третини серед опитаних).

Небезпекою для життя є зростання рівня агресії й насильства в підлітковому середовищі в умовах зниження умовного порогу застосовування фізичного насильства [2]. З'являються нові форми дитячої агресії, що проявляються в негативізмі, екстремізмі та садизмі стосовно фізично слабших осіб, дискримінації ровесників за соціальною ознакою й матеріальним становищем, шантажуванні їх. Значний вплив на психіку дітей здійснюють воєнні дії та збройне насильство. Як зазначає Б. Головкін, сучасна злочинність неповнолітніх, з одного боку, набуває ознак гібридного поєднання із правопорушеннями, а з другого, проявляється у збільшенні питомої ваги тяжких та особливо тяжких злочинних посягань [2].

Особливо загрозливим явищем є самогубство дітей [5]. У 2014 році було зафіксовано 125 таких випадків, уже за рік – 148. За даними Національної поліції України серед підлітків набувають поширення підліткові «розваги» з суїцидальним нахилом, до яких від початку 2017 року долучились 376 дітей віком до 18 років. За словами правоохоронців, ці діти брали участь у такій небезпечній «розвазі», як раптове перебігання дороги перед транспортними засобами. У результаті ДТП 11 дітей загинули, ще 365 – отримали травми. Серед підлітків поширюється флешмоб, який передбачає раптове зникнення дитини на добу з місця проживання або навчання. У поліції підраховали, що з початку року надійшло 744 заяви про зникнення підлітків. Діти віком 13-17 років з не зовсім благополучних родин є найбільш уразливою категорією підлітків до впливу так званих груп смерті в соціальних мережах («Синій кит», «Тихий дім» та ін.).

Вкрай негативним фактом є те, що за різними оцінками сучасних дослідників, понад 40% дітей стають жертвами насильства в сім'ї, яка є провідною соціально-виховною інституцією у становленні особистості, формуванні її життєвого благополуччя.

Актуалізують проблему формування в дітей підліткового віку цінності життя, зокрема у взаємодії школи і сім'ї, міжнародні правові документи, закони та нормативні акти України. Варто наголосити, що дослідження проблеми формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї здійснюється суголосно з Декларацією прав дитини, прийнятої

Генеральною асамблеєю ООН від 20 листопада 1959 року, Конвенцією про права дитини 1989 року, Конституцією України, законами України «Про освіту», «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з дітьми і молоддю», Концепцією національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Концепцією нової української школи.

У дослідженні враховується науковий доробок, який безпосередньо чи дотично пов'язаний із питанням, що вивчається. Насамперед беремо до уваги визначення сутності категорії «цінність», розкриття впливу ціннісних орієнтацій на розвиток особистості, її життєдіяльність, що відображено у працях таких відомих філософів, психологів і педагогів, як Б. Ананьєв, І. Бех, М. Боришевський, А. Здравомислов, І. Зязюн, О. Леонт'єв, О. Сухомлинська, В. Тугаринов та ін.

Пріоритетність цінності людського життя серед інших цінностей відзначається філософією здавна. Повага до людського життя відображена у вченні І. Канта. Пошанування, одухотворення природи, усього живого посідає важливе місце у творах українських мислителів (В. Вернадський, С. Кримський, Леся Українка, Г. Сковорода, І. Франко, Т. Шевченко, М. Шлемкевич, П. Юркевич).

Небезпека для повноцінного розвитку людської особистості пов'язана з розвитком техніки, посиленням ритму життя в індустріальному суспільстві, висвітлена в дослідженнях Т. Адорно, М. Бердяєва, М. Горькаймера, Г. Маркузе, зокрема у праці Г. Маркузе «Одномірна людина». Мислителі-постмодерністи вказують на загрозу для сучасної особистості втрати цілісності, перетворення її на розщеплену на частки людину, яка губиться в украй складному для неї світі, стаючи глибоко нещасною.

Антропологічні філософські напрями ХХ ст., зокрема філософська антропологія, екзистенціалізм обґрунтовують цінність індивідуального людського життя. А. Швейцер у праці «Культура і етика» [7] запропонував ідею благоговіння перед життям і визнав цінність життя абсолютною, що має цілковитий пріоритет серед інших цінностей (держава, нація, релігія).

Певні аспекти проблеми цінності життя розкрито сучасними дослідниками – О. Гінатуліною, О. Матюхіною, О. Михайликом, С. Труньовим.

Цілеспрямованому формуванню в підлітків ціннісного ставлення до людського життя присвячені роботи І. Беґа, Л. Шелестової, Н. Чиренко, Н. Чернякової. Проблему формування культури здоров'я особистості досліджують П. Гусак, Н. Зимівець, В. Кириченко, С. Лапасенко, Т. Федорченко, О. Яременко та інші науковці.

Взаємодію школи і сім'ї у різних її аспектах розглянуто у працях Т. Алексеєнко, Л. Гончар, О. Докукіної, К. Журби, Т. Кравченко, В. Постоного.

Водночас проблема цінності життя, теоретичних і методичних засад формування її в підлітків, зокрема у взаємодії школи і сім'ї, цілісно не досліджувалась, що й зумовило необхідність її вивчення.

Результати аналізу практики виховної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах підтверджують, що проблемі формування цінності життя підлітків не приділяється належна увага, оскільки немає відповідного усвідомлення педагогами важливості проблеми, відсутня системність у роботі, зокрема на основі залучення до неї такої дієвої соціально-виховної інституції, як сім'я, переважають форми й методи виховання, що мало враховують внутрішній світ сучасного підлітка, його інтереси та потреби тощо. Отже, виникають *суперечності* між:

- об'єктивною потребою сучасного суспільства у формуванні в підлітків цінності життя та недостатньою розробленістю теоретичних основ формування й розвитку цього особистісного утворення;
- суспільною значущістю проблеми формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї та неефективною практичною організацією цього процесу;
- необхідністю належної підготовки педагогів загальноосвітніх шкіл до формування в підлітків цінності життя та недостатньою розробленістю змісту, форм і методів такої

діяльності.

Концепція дослідження містить три взаємопов'язані компоненти (концепти): методологічний, теоретичний, технологічний.

Методологічний концепт відображує взаємозв'язок і взаємодію **наукових підходів** до вивчення проблеми формування в підлітків цінності життя. У дослідженні такими є:

- 1) *антропологічний підхід*, спрямований на збереження цілісної особистості в єдності її біологічного, психічного, соціального, духовного складників;
- 2) *аксіологічний підхід* розкриває необхідність виховання дітей на ґрунті духовних цінностей, ціннісного ставлення до свого життя, життя інших людей, природного світу;
- 3) *системний підхід*, який забезпечує можливість розглядати цінність життя як цілісне особистісне утворення, що має структурні, функціональні зв'язки, а формування в підлітків цінності життя передбачає розроблення системи педагогічних заходів;
- 4) *особистісно-діяльнісний підхід* зумовлює вимогу організації суб'єкт-суб'єктної виховної взаємодії (учитель – учні – батьки), за якої учень усвідомлює себе особистістю, розкриває власні можливості, творчі здібності та стає активним учасником соціального життя;
- 5) *компетентнісний підхід* скеровує виховний процес до досягнення практичних результатів, оволодіння ключовими життєвими компетенціями, необхідними для самостійного вирішення життєвих ситуацій, які будуть виникати перед підлітками;
- 6) *культурологічний підхід* орієнтує процес виховання на засвоєння дітьми й молоддю культурних надбань людства та рідного народу.

Теоретичний концепт визначає ідеї, вихідні позиції, що дають можливість з'ясувати сутність і структуру поняття «цінність життя».

На основі аналізу теоретичних джерел визначаємо головне поняття дослідження – **цінність життя**, яке трактуємо як виявлення ставлення особи до життя як найвищої людської цінності, що відображається в усвідомленні нею безпеки життя, пошуку сенсу життя, організації повноти життя на основі творчості та життєвого оптимізму, розвитку життєвої компетентності, створюючи для індивіда можливості гідної людської самореалізації в сучасному проблемному соціумі.

Укладаючи зміст поняття, насамперед брали до уваги думки Л. Сохань, яка зазначає: «Індивідуально-особистісна цінність життя – це індивідуально-особистісна самоцінність буття людського «Я», людської індивідуальності в системі соціуму, усього людства. Як спосіб індивідуального буття людське життя кожної людини унікальне і неповторне, воно є дарунком природи, історії та культури, разом із тим має на собі відбиток індивідуальної неповторності життєвої долі кожного. Це обумовлює багатство й повноту життя як родового явища» [6, с. 101].

У нашому дослідженні цінність життя відображається в субцінностях: безпека життя, повнота життя, життєвий оптимізм, життєва компетентність, життєстійкість тощо. Стисло визначимо їх сутність.

Безпека життя – такий стан людини, коли дія зовнішніх і внутрішніх чинників не призводить до смерті, погіршення функціонування й розвитку організму, свідомості, психіки та не перешкоджає досягненню певних бажаних для людини цілей. На актуальності безпеки особи в сучасному світі акцентовано в розділі звіту ООН «Нові вимоги до безпеки людини» (1994), підтверджено заснуванням Комісії з безпеки людини (1999). До найвищих цінностей віднесено безпеку людини в Конституції України (ст. 3).

Під *повнотою життя* розуміємо організацію індивідом власної життєдіяльності як цілісної, всебічної або багатосторонньої на ґрунті всіх наявних особистих можливостей, насамперед творчих. Повнота життя включає пошук і визначення сенсу життя й задоволеність від життя, що знаходить своє вираження в такому феномені, як щастя. Характеристику повноти життя розширимо думками І. Беха, який, осмислюючи педагогічно-філософську спадщину В. Сухомлинського, зазначає: «Важливим у цьому контексті

виявилось введене ним (В. Сухомлинським – авт.) поняття «повнота духовного життя», яке ... передбачає момент рефлексивного осягнення особистістю власної емоційної палітри, осмислення її у змістових показниках, вичленування тих складових, що гальмують духовне зростання та об'єднання ціннісно продуктивних. Тоді особистість відчує щастя і насолоду» [1, с. 10].

Повнота життя, на нашу думку, передбачає насичення його *творчістю*, що зумовлює постійне творення людиною себе та зовнішнього світу, духовно-моральне сходження, здатність до адекватного реагування на зміни в соціумі та природі. Творча людина є вкрай важливою необхідністю сучасного суспільного періоду, а тому «інноваційне, творче ставлення людини до світу має втілюватися не тільки в соціально-перетворювальній діяльності людей як суб'єктів історії, а й у здійсненні індивідуального життя особистістю як режисером і актором своєї життєвої долі, що не тиражується. Цей процес має імперативний характер» [6, с. 196].

Розглядаючи педагогічні ідеї В. Сухомлинського, І. Бех загострює увагу на творчості як головній відзнаці людського життя: «Чому В. О. Сухомлинський життя людське розглядає як творчість? Його відповідь була точною й лаконічною: життя неможливо проживати за заданим зразком, воно є принципово новим для кожної особистості як у його мотиваційній основі (реально діючих спонуках), так і, що надзвичайно важливо, у способах і моделях повсякденної поведінки» [1, с. 9].

Переконані, що повнота життя має опиратися на баланс потреб, цілей особистості та її ресурсів – фізичних, психічних, соціальних, духовних. Обов'язковими компонентами повноти життя є свобода та відповідальність людини.

Одним із найважливіших аспектів цінності, що розглядається, є *життєвий оптимізм* – таке ставлення індивіда до власного життя, що ґрунтується на переконаності в можливості реалізації своїх задатків, здібностей, досягненні цілей усупереч труднощам і різним перепонам. Життєвий оптимізм, на нашу думку, передбачає розбудову життя на ґрунті віри, надії, любові.

Утіленню цінності життя сприяє *життєва компетентність* – знання, уміння, життєвий досвід особистості, її життєтворчі здатності, необхідні для розв'язання життєвих завдань і продуктивного здійснення життя. Вважаємо, що життєва компетентність формується на основі життєвого потенціалу, який включає фізичний, психічний, соціальний, духовний складники, а однією з помітних ознак життєвої компетентності є *життєстійкість*. Вона проявляється в таких якостях особистості, як здатність до реалізації свого життєвого потенціалу у «важкому» соціумі, готовність до прояву самостійності, творчої ініціативності і спроможності брати на себе відповідальність за події, які відбуваються.

Визначення сутності поняття «цінність життя» та його структури передбачає з'ясування педагогічних засобів формування в дітей підліткового віку вказаної цінності у взаємодії школи і батьків (розроблення технологічного концепту).

Технологічний концепт містить обґрунтування та експериментальну перевірку педагогічних умов формування в дітей підліткового віку цінності життя в нових соціокультурних умовах, розроблення методичних рекомендацій, організацію науково-дослідної роботи в експериментальних школах тощо.

Вважаємо найголовнішими педагогічними умовами формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї такі:

1. Підвищення теоретико-методичної готовності вчителів до формування в підлітків цінності життя.
2. Удосконалення взаємодії школи і сім'ї на засадах партнерства і взаємовідповідальності.
3. Організацію життєво спрямованих видів діяльності дітей підліткового віку (філософсько-рефлексивної, мистецько-творчої, трудової, спортивної, технічної тощо).

Зміст, форми, методи формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї мають бути, на нашу думку, як інноваційного характеру (створення сторінок у мережі Інтернет, наповнення їх матеріалами життєво-ціннісного спрямування, організація на їх основі діалогу з батьками, проведення тренінгових занять тощо), так і традиційного: проведення бесід, зокрема сократівських, дискусій; написання творчих робіт (есе); організація спільних заходів для підлітків, батьків, учителів (свят, екскурсій, спортивних змагань, відвідування культурно-мистецьких установ тощо); стимулювання трудової діяльності підлітків разом із батьками; залучення дітей до різних видів мистецької творчості, естетизація сімейно-виховного простору тощо. Доцільним буде використання ідей народної педагогіки, спрямованої на розвиток базових (екзистенційних) людських потреб, використання з цією метою прислів'їв, притч, легенд, казок тощо.

Очікувана результативність дослідження стосовно учнів полягає в позитивній динаміці сформованості цінності життя, що виявлятиметься 1) у поглибленні розуміння школярами безпеки життя й повноти життя; 2) сформованості в них життєвого оптимізму; 3) в активній участі учнів у різноманітних заходах мистецького, суспільно-громадського, спортивного характеру; 4) у розвитку рефлексії дітей щодо власного життя; 5) у творчому самовираженні підлітків; 6) у здатності учнів впливати на соціальне середовище задля успішної власної життєдіяльності.

Висновки. У результаті дослідження, реалізації його концептуальних засад має зрости ефективність освітнього процесу, спрямованого на формування в підлітків цінності життя; удосконалення змісту, форм і методів формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї; підвищення рівня підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, інститутах післядипломної освіти до здійснення навчально-виховної роботи із зазначеної проблеми.

Подальші науково-методичні розвідки будуть зосереджені на конкретизації концептів дослідження – методологічного, теоретичного, технологічного.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Проблема життєтворчості особистості у наукових пошуках В. О. Сухомлинського / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2013. – № 8-9 (серпень – вересень). – С. 9–11.
2. Головкін Б. М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема / Б. М. Головкін // Проблеми законності. – 2016. – Вип. 133. – С. 204–217.
3. Жизнь как ценность / отв. ред. Л. И. Фесенкова. – М. : ИФРАН, 2000. – 270 с.
4. Матюхіна О. А. Життя як найвища цінність буття – провідна ідея філософії Альберта Швейцера / О. А. Матюхіна // Вісник Національного авіаційного університету. – 2013. – № 2. – (Серія "Філософія. Культурологія"). С. 47–51.
5. Поліція розповіла про нові суїцидальні флешмоби серед підлітків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nv.ua/ukr/ukraine/events/politsija-rozpovila-pro-novi-sujitsidalni-fleshmobi-sered-pidlitkiv-725613.html>.
6. Сохань Л. В. Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба : Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий. – К. : Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2010. – 576 с.
7. Швейцер А. Культура и этика / Альберт Швейцер ; пер. с нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского. – М. : Прогресс, 1973. – 343 с.
8. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року "Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту" / Держ. ін.-т сімейної та молодіжної політики ; [авторський кол. : Аксьонова С. Ю., Вакуленко О. В., Васильєв О. А. та ін.]. – К., 2015. – 160 с.

Шахрай В. М. Проблема формирования в подростков ценности жизни во взаимодействии школы и семьи: концептуальные основы исследования

В статье раскрыты значимость формирования ценности жизни человека современного общества. Предложены концептуальные основы исследования проблемы формирования в подростков ценности жизни благодаря взаимодействия школы и семьи, в частности его методологический, теоретический и технологический концепты.

Определены основные понятия исследования: ценность жизни, полнота жизни, жизненный оптимизм, жизненная компетентность.

Предоставлены ожидаемые результаты исследования.

Ключевые слова: ценность жизни, концепция исследования, подростки, школа, семья, здоровье, безопасность жизни, полнота жизни.

Shakhrai, V. M. The Problem of the Formation of the Value of Life in Adolescents in the Interaction of School and Family: the Conceptual Basis of the Study

The article focuses on the importance of forming the value of a person's life in modern society and reveals the conceptual foundations of the study of the problem of the formation of the value of life in adolescents through the interaction of the school and the family, in particular its methodological, theoretical and technological concepts. The basic concepts of the research are determined: the value of life, the fullness of life, life optimism, life competence. The expected results of the study are indicated.

Key words: the value of life, the concept of research, adolescents, school, family, health, life safety, fullness of life.